

Beke József

Édös anyanyelvünk

(Gondolatok a Kecskemét környéki ö-ző nyelvjárásról)

„...az anyanyelv: maga a nép” (Illyés Gyula)

1. „Szólj, s ki vagy...”

„A végzet egy mértanórán ért utol. [...]

A táblánál álltam, körzővel, vonalzóval s a jó tanulók biztonságával szerkesztettem az ábrát, az asznapi leckét. Egyenest húztam a B és F pontok között. »Mondd is, amit csinálsz« – szolt hozzám a tanár.

– Egyenest húzok a bé és áff pontok között – feleltem. A tanár mosolyogva felütötte a fejét. »Mi között?«

– A bé és áff pontok között – ismételtem. [...]

– Nem áff, hanem eff.

– Igenis.

– Mondd ki, hogy eff.

– Áff, – mondtam tisztán és félreérthetetlenül.

– Nem áff! Mondd, ahogy kell.

Hallgattam. Tudtam, hogy nálunk tájszólásban beszélnek, nem ö-vel, amit később igen szépnek találtam, hanem az e-t hol egész zártan e-nek, hol nyíltan, csaknem á-nak ejtve... [...]

– Hová való vagy? – kérdezte a tanár.

Nem válaszoltam.

– Pusztai! – kiáltotta valaki.”

Eddig az idézet Illyés Gyula remekéből, a *Puszták népe* című könyvből. Ez pedig Czine Mihály utószavából való: „A világ, amelyről a P u s z t á k n é p e tudósít, visszavonhatatlanul elmerült...”

Szerencsére így van. (A tájnyelv azonban szerencsére nem teljesen.) A mű fenti részlete ma is tanulsággal szolgálhat, többféleképp is. Kezdjük az idevalósi fülnek legszebben hangzóval: Illyés – amint írja – később, amikor megismeri, „igen szépnek” találta az ö-ző beszédet. (Hozzáteszem: nem egy más vidékről való ismerősöm nyilatkozott már hasonlóan.)

A második tanulság már súlyosabb: nyelvjárás iskolai megítélése. A folytatásból ugyanis az derül ki, hogy az Illyés által szimpatikusnak festett tanár pusztai jóindulatból és kezdetben türelmesen próbálja rávezetni a helyes kiejtésre: „...megmagyarázta, hogy okvetlen meg kell tanulnom, mert különben hogy tudhassa ő, melyik betűre gondolok?” A dolog azonban mégis tragikusan végződik: „Elég hosszas rábeszélés után, amelyet az osztály helyeslő harsány nevetése tarkított, a fiatal tanár végre dühbe gurult, s kiutasított az osztályból.” Tehát a

költőt itt éri az első nagy iskolai kudarc, mert képtelen egyik napról a másikra megtanulni az *e* hang helyes kiejtését, inkább elszökik az iskolából.

Sok-sok évvel később Illyés *Jegyzőfüzetének* egy frappáns kis epigrammájában talán éppen erre a gyermekkori élményre épít, amikor így mutatja be a világ változását: azt, hogy a Balaton partján egyszerű emberek is nyaralnak, s figyelemre méltó megjelenésük ellentétben áll megszólalásuk minőségével:

Új nép a parton

*Fürdőruhában szép lépésű nő –
Jó alakja az eleganciája.
Hogy ideillik! Mily „előkelő”!
S mi mindent mond el, ahogy kisleányára
pillantva elkiáltja:
„Hun mész te, Fercsi! Vigyázz, beeső!”*

E kis versikéből is, az előbb idézett iskolai jelenetből is érződik a harmadik tanulság, amiről Illyés így ír: „*Nagyapa is gúnyolódott néha velünk, mert ő alföldiesen beszélt; igaz, hogy néha mi is nevettünk az ő szavain.*” Szóval a nyelvjárási beszéd természetes következménye a gúnyolódás, a kinevettetés. Ez a – korántsem öröktől fogva létező – probléma nálunk sajnálatosan máig él. Talán éppen azért, mert nyelvjárásaink oly kevésbé különböznek egymástól, hogy a megértést soha nem veszélyeztetik, jóformán csak hangzásukban térnek el, s ez a másféle hangzás okozhatja, hogy sokan a vidékiség, sőt a műveletlenség bélyegét sütik azokra, akik nem a szintelen „egységes” nyelven szólalnak meg. Bárczi Géza nyelvészprofesszor megállapításait idézem: „Két magyar ember mindig megérti egymást, még ha az egymástól legelütőbb két nyelvjárást beszél is, de megérti általában az irodalmi nyelvet is.” [...] „Nem így van a nyugati nyelvekben. Egy pomerániai német a svájci német nyelvjárást éppúgy nem érti, mint akár az angolt [...] a milánói és a nápolyi egymás számára teljesen idegenül hatnak”. – „Nyelvjárásba született ember franciául (irodalmi nyelven) az iskolában tanul meg– [...]. Tehát a nyugati országokban a nyelvjárások és az irodalmi nyelv között hatalmas szakadék tátong, míg nálunk a két pólus között a kapcsolat nem szakadt meg, ellenkezőleg, mindvégig szoros maradt”. És idézhetem Nádasdy Ádámot, a kitűnő műfordítót is: „Angliában [...] az emberek nyugodtan beszélnek a maguk dialektusát, és fittyet hányanak arra, hogyan beszél a királynő.” Azt pedig bárki ellenőrizheti, hogy a német televízió kvízműsoraiban a versenyzők mind a maguk nyelvjárásában ejtik a szót, senkinek eszébe sem jut, hogy ezen mosolyogjon. Bezzeg, ha nálunk egy idevalósi szépen ö-zne hasonló helyzetben! Félve a kinevettetéstől, mi csak itthon, magunk közt beszélünk a saját nyelvünkön (meg a piacon meg az utcán meg a buszon), de ha nyilvános szereplésről, hivatalos megszólalásról van szó, akkor a szavunk mindjárt másképp hangzik.

Ilyen módon sokunknak két anyanyelvünk van. Ne szégyelljük! Egyik szebb, mint másik!

*

2. Nyelvjárás és tudomány

Nem ellentmondás, hanem a nyelvek öntörvényeiből fakadó általános jellegzetesség, ha így fogalmazunk: „Kezdetben vala a nyelvjárás”. Ugyanis természetesnek látszik, hogy a valamikori szinte általános írás nélkülség körülményei között kizárólagos volt a nyelv-

járási beszédmod. Ezt bizonyítják a régmúlt századok írásos emlékei, mégpedig nemcsak a könyvnyomtatás előtt született írásművek, hanem jóformán a XVIII. század elejéig a nyomtatott könyvek is, hiszen az egységes írott magyar nyelv kialakulásáig minden alkotó a maga anyanyelvjárása szerint írt, ezen legfeljebb a nyomdász igazított valamit.

Nyelvtudósaink figyelme a XIX. század vége óta fordult a nyelvjárások felé; ez a tudatos vizsgálódás része volt a nyelvújítási mozgalom utóhangjainak, de hozzátartozott a népiesség igazi kiteljesedéséhez is. A *Tudományos Gyűjtemény* egyik szerzője már 1832-ben arról panaszkodott, hogy szűkebb pátriájának nyelvjárása „mióta ... az olvasás a köznép között is inkább elterjedt, teljes elenyészéshez közelget”. (Ma már tudjuk, hogy ez a „teljes elenyészés” máig sem következett be – szerencsére.) A *Magyar Nyelvtör* szerkesztői jóformán másfél évszázada meg-megújulóan azzal serkentették gyors munkára a kutatókat, hogy a nyelvjárások hamarosan eltűnnek, ezért a tudományos felméréssel sietni kell, „mert a 24. órában vagyunk”. Bizonyos, hogy a XIX. századtól az iskolázottság, a XX. században a rádió, majd a televízió elterjedése látványos „csapást mért” a nyelvjárásokra, és előrevetítette a nyelvjárési jelenségek elsorvadását, azonban ma már azt is megállapíthatjuk, hogy ez a folyamat mintha lelassult volna, és a nyelvjárési jelenségek bizonyos körülmények közé visszaszorulva ugyan, de mégis élnek. Szerencsére, mert gazdagítják, színesítik anyanyelvünket.

Ha valaki arra kíváncsi, hány nyelvjárásról beszélhetünk a magyar nyelvterületen, nem egyszerű a válasz. Egy modern, a XX. század második felében lezajlott részletes nyelvjárési adatgyűjtés anyagából jött létre *A magyar nyelvjárások atlasza*, majd ennek felmérési adatai alapján készült el Imre Samu 1971-ben megjelent, *A mai magyar nyelvjárások rendszere* című könyve. Ebben a szerző négy „nagyobb nyelvjárési egység”-et, úgymint a nyugati (vagyis dunántúli), az északi (vagyis palóc), a keleti és a déli nyelvjárások csoportjait különíti el egymástól, de ezeken belül összesen harmincöt nyelvjárástípust nevez meg, sőt beszél még nyolc úgynevezett nyelvjárásszigetről is. Világos ebből, hogy minél részletesebb a magyar nyelvjárások felmérése, annál inkább kiderül, milyen bonyolult, sokrétű, egymáshoz sok-sok szállal kapcsolódó, illetve kölcsönösen egymásba átszűrő rendszerrel van dolgunk, olyannal, amely ezer színnel gazdagítja a nagy egészet, az egységes magyar nyelvet.

Ha a magunk helyét keressük ebben a sokszínűségben, akkor azt a déli nyelvjárás-csoporton belül találjuk meg. Ez nyugaton átterjed a Dunántúl hozzánk közel eső déli részére is, a Duna–Tisza közén északról Nagykovács határolja, keletről a Tiszát mifelénk nem, csak lentebb, Szegednél éri el, ott azonban átlépve átterjed a Tiszántúl legdélebbi részére, Hódmezővásárhely, Makó vidékére is. Gyakorlatilag ez az úgynevezett ö-ző nyelvterület, azonban teljesen egységességnek egyáltalán nem nevezhető, mert jó néhány olyan település van benne, amelynek nyelvhasználata nem ö-ző jellegzetességei miatt szigetnek tűnik.

A *Nyelvatlasz* felmérései alapján ezt a déli nyelvjárési csoportot három nyelvjárési típusra lehet elkülöníteni. A miénket *kiskunsági* nyelvjárástípusnak nevezi a szakkönyv, mondván, hogy ehhez tartozik Nagykovács és Kecskemét vidéke. Némely jelenségek miatt elkülönül ettől a *Szeged vidéki* és a *Baja környéki* nyelvjárástípus. A felmérésekből valószínűnek látszik, hogy a „legerősebb” ö-zés talán Hódmezővásárhelyen tapasztalható: *csöndöt, högyök, szörzödés, meszöl, csöndör, mönnyország* stb.

A *Nyelvatlasz* szerint környékünkön hét kutatópont nyelvhasználata mutat olyan azonosságokat, amelyeknek alapján meghatározható ez a mi kiskunsági nyelvjárástípusunk: Dunapataj, Dunavecse, Izsák, Kiskunmajsa, Kunszentmiklós, Nagykovács, Soltvadkert voltak az ide tartozó felmérési helyek. Ha képzeletben elhelyezzük ezeket a térképen, látható, hogy igen hézagos adatgyűjtés volt ez, akkor is, ha ez volt az egész magyar nyelvterület

eddig legalaposabb nyelvjárási felmérése. Mégis: egyrészt a nagy hézagok miatt, másrészt az adatgyűjtés óta eltelt fél évszázad feltehető nyelvi változásai miatt is igen fontos lenne egy újabb és részletesebb felmérés legalább közvetlen környékünk, régióink nyelvi helyzetéről. Annál is inkább, mert a *Nyelvatlasz* adatait összegző említett könyvből nem derül ki, melyik nyelvjárástípusba sorolható igazából például Tiszakécske és Alpár, ahol volt felmérés, illetve Kiskunfélegyháza és Lajosmizse, ahol nem is volt.

A feladat tehát világos: szükség lenne egy regionális, tehát városunk közvetlen környezetét érintő felmérésre. A részletes vizsgálódások ugyanis azt bizonyítják, hogy gyakran egymással szomszédos, 10–20 kilométerre fekvő települések nyelvi adatai között is viszonylag nagy eltérések lehetnek. A kisebb tájegységek nyelvatlászai ugyanolyan fontosak és szükségesek, mint a nagy, összefoglaló felmérések. „Ezekben tárul fel ugyanis igazában a nyelv nyüzsgő élete: szavak és formák [...] áramlása, harca, szomszédos nyelvjárások eltérő jelenségeinek összecsapása, területi nyelvváltozatoknak kölcsönös egymásba hatolása [...] a helyi nyelv ellenállása [...] a nyelvi rétegződés finomabb árnyalatai... stb.” – írja Bárczi Géza professzor.

3. „Hírös város...”

Így kezdte Petőfi egyik nevezetes versét, s ezzel beleírta a magyar irodalomba és köztudatba nemcsak a *Kecskemét*, hanem a *hírös város* kifejezést is, megteremtve e három szó összetartozását is. Éppen ezért „védett” – szónak kell lennie a *hírös*-nek, hogy csakis egyedül Kecskeméthez kapcsolódhasson! Nagyon helyes, hogy egyre több intézmény, vállalkozás, kulturális és gazdasági egység nevében szerepel úgy, mint a városhoz kötődés jele, mint afféle „epitheton ornans”, vagyis díszítő, de legalábbis megkülönböztető jelző! (A 2006-os telefonkönyvben 27 adat kezdődik „Hírös”-sel.) Több mint hetven éve már, hogy elindult a „Hírös hét” máig élő sikersorozata, s ő-vel viszi hírünket ország-világ számára. Örvendetes, hogy a helyi televízió alighanem legnézettebb műsora is a „Hírös hírek” főcímet visel. Vigyázniuk is kell az illetékeseknek erre az egyediségre, arra, hogy más városok ne orozzák el – ha már Petőfi megajándékozott bennünket ezzel az egyetlen autentikus „hírös” jelzővel. Olyan érték ez, amely csak a miénk. Jogunkat az is aláhúzhatja, hogy a magyar irodalomnak van ugyan még egy nevezetes verssora, ahol kapcsolódhatna a *hírös* szó egy városhoz – de nem kapcsolódik. Ugyanis Arany János a szomszédos Nagykőrös jellegzetes pásztoralakjáról szóló versében így írt: „Hej Nagy-Kőrös híres város...” (annak ellenére, hogy a versbeli Marci bácsi bizonyára ő-vel mondta volna). Illetéktelenül szokták ugyan a tájékozatlanok Szegedet is illetni e jelzővel, bizonyára a „Kis kutya, nagy kutya...” kezdetű nóta alapján. Csakhogy abban sincs „hírös”, mert így szól: „Szeged híres város, Tápéval határos...” Ha „hírös” lenne benne, akkor a Szeged is „Szöged” lenne.

4. A mi ő hangunk

Kétségtelen, hogy közelebbi s távolabbi környékünk sajátos nyelvi jellegzetességét az ő hang fokozott használata adja. Sok más egyéb jellemző mellett valóban ez a hang teszi elsősorban felismerhetővé az idevalósi ember beszédét, hiszen mi sok olyan helyen használjuk, ahol a köznyelv nem ő-t használ. Ilyen hang korántsem minden nyelvben van, például az oroszban sincs, és a miénkben sem mindig volt. Legkorábbi nyelvemlékeinkből az állapítható meg, hogy „fiatal” hangja ez nyelvünknek, hiszen a honfoglalás előtt nem is létezett. Nevezetes korai nyelvemlékünk, az 1055-ből való *Tihanyi Alapítólevél* idején

még nem valószínű, hogy az *ö* hang általánosan használatos lett volna, de első versünkben, az 1300 körül keletkezett *Ómagyar Mária-siralomban* már olyan szavakat is találunk, amelyekben valószínűleg volt már *ö*, csak a leírása ütközött nehézségekbe, hiszen a latin betűrendszerben nem volt jele.

Amint a magyar nyelvű írott emlékek szaporodtak, jól tükrözték a századokkal előbbi magyar nyelvhasználat változatos voltát, a különböző nyelvjárásokat. Érdekes, hogy igen nagy az *ö-ző* nyelvjárás kódexek száma a más nyelvjárásúakhoz viszonyítva. Ez arra mutat, hogy volt olyan időszak, amikor a kolostorokban – ahol a legtöbb kódex született – a beszélt és az írott nyelv is igen határozottan *ö-ző* volt, és nem csupán a mai *ö-ző* nyelvtérületen, hanem sokkal szélesebb körben. Az sem elképzelhetetlen ennek fényében, hogy ha nem jön közbe a török világ – amely éppen a mi nyelvjárásunk területén semmisítette meg szinte teljesen az írott emlékeket, s irtotta ki vagy kergette el a lakosság nagy részét –, akkor nem az *e-ző*, hanem az *ö-ző* vált volna az írott nyelv alapjává. Bárczi Géza így ír erről az ún. kolostori *ö-ző* típusú nyelvről: „...ebből esetleg kifejlődhetett volna egy *ö-ző* normájú irodalmi nyelv.” Szóval: a történelem alaposan beleszólt a magyar nyelvfejlődésbe, közelebből pedig a mi *ö-ző* nyelvjárásunk sorsába.

A XV. sz. első felében az ún. *Bécsi Kódex* írója vagy másolója használt már olyan *o* betűket is (a kerek jelet alul kis farkkal toldotta meg), amelyek kétségtelenül az *ö* hangot jelölik, de első nyomtatott könyveinkben még sokáig nem található *ö* betűt, mert a nyomdák betűkészletében nem volt. Amikor Zrínyi Miklós 1651-ben megjelenteti nevezetes *Adriai tengernek Syrenaiá...* című könyvét, a bécsi nyomdában sincs sem *ö*, sem *ü* betű, ezért ezeket úgy nyomtatják, hogy az *o*, illetve az *u* fölé kis karikát, mellékjelet tesznek. A nyomdai *ö* betű végleges megjelenése egy olyan bibliafordítás megjelenésétől számítható, amelyet Leydenben nyomtattak 1719-ben, s amelyben Komáromi Csipkés György az első teljes bibliafordításunkat, Károlyi Gáspár nevezetes *Vizsolyi Bibliáját* igazította át, mégpedig úgy, hogy a szövegben egyébként is csak ritkán található *ö-ző* alakokat többnyire kigyomláta: *hitöd* helyett *hitedet*, *vöttetek* helyett *vettetek*-et írt. Ez már a mai nyelvi sztenderd felé mutató *e-ző* irányzat erősödését jelezte. Ugyanekkor a nyomdász Misztótfalusi Kis Miklós is kifejezetten hibásnak tartotta elődeinek *ö-ző* formáit, szerinte pl. a *fölyt* egyenesen hibás szóalak.

Ha már szóba került ez a „hibás” *fölyt* szó, tanulságos lehet kitérni sorsára. Bizonyos, hogy a tövében lévő *föl* igen ősi szavunk. Jelentése kezdetben ‘magasabban fekvő vidék’, később ‘a tej felszínén megsűrűsödő réteg’, a XV. századtól pedig ‘valaminek a felső része’. (Érdekes, hogy a tejnek csak *föle* van, nem *fele*, mégis így írják néhol: tejfel.) Régi nyelvünkben a *fel* és a *föl* alak egyaránt használatos volt, nem jelentésbeli, csupán nyelvjárásbeli különbség volt köztük. Ma is így van pl. a *felett* ~ *fölött* szópár esetében. Azonban a *felé* ~ *fölé* esetében már jelentésbeli különbséget látunk: a *felé* ma oldalirányt jelent, a *fölé* pedig a valami tetejénél föntebbi hely irányát. Igen érdekes, hogy Katona József a *Bánk bán*ban szándékosan kerülte a szülőföldi ízeket, és ennek a következményeként nemzeti drámánk egyik szava ma már félreértést okozhat. A király helyettese, Bánk bán ugyanis így beszél: „Nagy volt az a hatalom melyet kezembe / tettél le. Itt dörgött markomban egy / ország felébe mért ménkő csomó...” Aki felfogja, hogy ebben a mitológiai Zeust idéző képben a markában tartott ménkő csomó a korlátlan hatalom jelképe, rögtön kérdése támad: ez a nádori hatalom miért csak az ország felére és nem az egészére terjed ki. Akkor válik világossá a dolog, ha tudjuk, hogy a *felébe* itt *fölébe* jelentésű, tehát az egész ország fölött érvényes hatalomról van itt szó! Hasonló félreértésre adnak okot az *e-ző* nyelvjárású vidékekről való Kölcsey e közismert sorai is: „Nyújts feléje védő kart, / Ha küzd ellenséggel”. Itt sem azt kéri a költő, hogy Isten *felénk* nyújtsa védő karját, hanem *fölénk*. (Egyébként Kölcsey annyira erősen *e-zik*, hogy verseiben ilyeneket ír: „bükkem”, „völgyen”).

Amikor nálunk az egységes irodalmi nyelv végleg kialakul a XIX. század elején, az jellemző rá, hogy alapvetően az e-ző nyelvjárásokra épül ugyan, mégis elfogad igen sok ö-ző szóalakot is, akár úgy, hogy az alakvariációk között jelentésmegoszlás jön létre (mint a *feléje* – *föléje* esetében); akár úgy, hogy az ö-s alak válik a nyelvi sztenderd részévé (pl. *sör*, *mögött*) és az e-s alak a nyelvjárásba szorul (*ser*, *megett*); akár úgy, hogy mindkettőt egyenlő értékűnek tekinti (*fel* – *föl* igekötő). Köznyelvünkben is van ingadozás az e-s és az ö-s alakok között, jól mutatja ezt az, hogy a múlt század hatvanas éveiben megjelent nagy értelmező szótárunk a *söpör* szót így magyarázza: „seprűvel tisztít”, tehát az ige: *söpör*, az eszköz: *seprű*. Ugyanitt azt találjuk, hogy ez az ételnév se nem *tepertő* (mert az népies), se nem *töpertő* (mert az tájnyelvi), hanem *töpörtyű*, tehát úgy hivatalos, ahogy a mi vidékünkön mondják! Nyelvünknek ez az ötvöző jellege eredményezi, hogy az irodalom nyelve sohasem szakad el igazán a népnyelvtől. Nem hiába mondta ki a XVIII. század legvégén a *Debreceni Grammatika*: „a magyarok között ... a köznépnél vagy a tiszta magyarság”. Így vélekedik aztán Csokonai, Arany, Petőfi, Ady is; irodalmunk igazi nagyjai gyakran merítenek is ebből a népi gyökerű nyelvtengerből – ugyanúgy, mint Bartók és Kodály a népzeneből.

5. Anyanyelvjárásunk

Ennek főbb jellemzőit keresve induljunk ki abból, mit mond róla a már említett szakkönyv. Első megállapítása szerint az itt használt hangok megegyeznek a köznyelvekkel, de három olyan magánhangzónk is van, amely a köznyelvben nincs. Egyik az úgynevezett zárt *ë*, amely nagyjából a rendes *é* rövid párjának tekinthető. A szomszédos tiszai nyelvjárásokat jellemzi igazán, ott embër-t, kënyér-t, lëmëntem-et mondanak, mi pedig ezt ejtjük pl. az *égy*, a *në*, a *tëgnap* szavakban. Ismert az is, hogy a XX. század elején voltak, akik megpróbálták a köznyelvben általánossá tenni ezt a zárt *ë*-t a nyelvünket túlzottan jellemző nyílt e-k egy részének kiváltása céljából. Állítólag egy időben a színészeket is meg akarták tanítani ennek a használatára, így ez lett volna az egyetlen nyelvjárási hang, amely polgárjogot nyert volna legalább a színpadi nyelvben anélkül, hogy külön betűje volna az ábécében. Bizonyos, hogy az *ë*, szebbé, mert változatossá teheti a beszédet. A mostanában újra élvezhető régi filmekben fel-feltűnik egy-egy olyan színész, aki szépen él vele (pl. Rózsahegyi Kálmán, Kis Ferenc). Az igazi *ë*-zö beszédmodot megtanulni azonban éppoly kevésbé lehet, mint bármely másik nyelvjárást, amelybe nem születünk bele. Sokan azt hiszik, hogy az *ë*-zö beszédben éppen ott kell mindig *ë*-t mondani, ahol mi *ö*-t mondunk és fordítva, de nem ilyen egyszerűek a nyelvjárások! Sem oda, sem vissza nem mindig igaz a két hang megfordíthatósága: a tiszai *ecët* nálunk nem *ecöt*, viszont az itteni *végöm* túl a Tiszán nem *végëm*, hanem *végem*, sőt a Tisza menti *gërënda* nálunk nem *görönda*, hanem ugyancsak *gërënda*! Ha pedig valaki csak úgy itt-ott beszúr egy-egy zárt *ë*-t, éppúgy mosolyt fakaszthat a hozzáértőkben, mint amikor nekünk valaki *ömbör*-t vagy *köcské*-t mond. (A mosoly nem a nyelvjárást, hanem annak rossz használatát illeti!)

Hasonlóképpen nem köznyelvi az a hosszú *ā* és hosszú *ē*, amelyet itt ejtünk: *mëre*, *ëre*, *āra*, *āma*, *ēső*. Valójában hangtanilag ezek a rövid *a* és *e* hosszú párjai annak ellenére, hogy ábécénk másképp fogja föl őket: az *a* hosszú betűpárjának az *á*-t, az *e* hosszú párjának pedig az *é*-t tekinti. Nemcsak az előbbi zárt *ë*, hanem ez az utóbbi két „ábécén kívüli” magánhangzó is megtalálható a miénk mellett még néhány más nyelvjárásban is. Nálunk azonban különösen jellemző: *szāma*, *āsó*, *avvā*, *asztāra*; *röggë*, *ëmönt*, *vödörrë*.

Megállapítja a szakkönyv, hogy mifelénk a köznyelvtől eltérő í-zés alig jellemző, néhány példa azért van rá: *penészös*, *kukoríkol* stb., viszont teljesen általános az ilyenfélékben: *fejít*,

fejibe, kezit, kezibe stb. (Ez utóbbit már nem is sorolhatjuk a nyelvjárási í-zés körébe, inkább általánosan népiesnek nevezhető például ebben: *Kezit csókolom. Sőt néhány XX. századi író nyelvében is gyakori, pl. Németh Lászlónál.*) Előfordul viszont néhány szóban a köznyelvi *ó* és *ő* helyett *ú* és *ű*: *azúta, túrú, kű, gyöplű, hetfű*, de ez nem annyira általános, mint Szeged vidékén, ahol ezek is így hangzanak: *rúzsza, lú, búr*.

Ugyancsak magánhangzós probléma, hogy az *l*-nek nemcsak olyan hatása lehet, hogy az előtte lévő magánhangzót megnyújtva eltűnik (ezt nevezik röviden pótlónyújtásnak is), hanem az is, hogy az előtte álló magánhangzót megváltoztatja. Így lesz például a -tól, -től, -ről, -ről ragból -tú és -tű, -rú, -rű: *ettű, attű, érű, árű*. Itt azonban néhány megjegyzést kell tenni. Szó sincs arról, hogy minden szóvégi *l* ugyanúgy viselkedne, vagy minden magánhangzó + *l* hangkapcsolat esetében egyforma jelenségek játszódna le. A dolog sokkal bonyolultabb. Ebből a példából: „A szél észak felű fúj, de felüllem fújhat” azt látjuk, hogy itt az *l*-lel többféle hatás is összekapcsolható. Először is megváltoztatta az előtte álló magánhangzót, tehát a *felől* *ő*-jéből *ű* lett. Másodszor: maga az *l* eltűnt: *felű* lett. Ha azonban utána magánhangzó áll, akkor nemcsak megmarad, hanem megnyúlik, és ugyanakkor az előtte lévő magánhangzót éppen nem nyújtja, hanem megrövidíti, így a végső alak: *felüllem, belülled, tülled*; de megint más lesz a helyzet, ha utána mássalhangzó kerül: *fölűrű, belűrű*. Az is megjegyzendő, hogy a szóvégi *l* korántsem mindig tűnik el. Ha ugyanis az *l*-t magánhangzóval kezdődő szó követi, akkor megmaradhat a kiejtésben: „*Elöl* üll a masiniszta”. Ugyanígy ebben a mondatban is: „Előtte vki *elöl* az ételt.” De ez nem vonatkozik minden hasonló esetre, mert: valamit „az embőr *féretösz*, hogy mögmaraggyon”, de a gyerekek így szól: „*Félre* gyere haza, né háromnegyedre!” Vagy: ami *fölül* van, az minálunk *föső*, de ami finom, az *fölségös*, nem *föségös*, belőle nem maradhat el az *l*. Elmaradhat ezekben: *āsó, bēső, kūsó*; de nem maradhat el semmiképpen az ilyen esetekben: *falba, faltű*; vagy: *fötöszöm* valahova, de: *föltétel* nékű, nem: *fötétel* nékű.

Az *l* hangnak ez a pótló-nyújtó jelensége általában jellemzi a népnyelvet az ilyen szavakban: *föd, zöd, vót, bót*. Íróink igen gyakran ilyenekkel érzékeltetik valamely szereplőnek a népies beszédmódját. A mi nyelvjárásunkban az *l*-nek a kiesése jóformán általános, nem csak bizonyos szavakban jelentkezik, nem is csak az előtte lévő magánhangzó megnyúlásával együtt, hanem anélkül is: *talának, beszétiünk, erőttet*. De a legutóbbi alak, az *eröttet* mutatja, hogy bonyolult dolog ez: itt nem az *l* előtti magánhangzó nyúlt meg, hanem a kiesett *l* utáni mássalhangzó. A *kűttem, fekűttem* esetében megint mást látunk: az *l* mellett a *d* is kiesett, az utánuk álló *t* nyúlt meg. Nagyon érdekes az a különbségtétel, amit nyelvjárásunk ugyanannak az igének a múlt idejű, illetve a befejezett igenévi alakja között tesz. Az a két szóalak, amely leírva teljesen egyforma: „használt”, az mifelénk kiejtve más és más lesz a grammatikai minőségétől függően. Tehát: az a ruha, amit valaki már használt (kiejtve: *hasznát*), az már használt (kiejtve: *hasznátt*) ruha; ugyanígy jelentkezik a különbségtétel ebben is: „valaki tégnap egész nap *kaszát*, hónap mög a *kaszátt* fűvet összegyűti”.

Az *l* hanggal kapcsolatban látott sajátos, „nyújtó-kieső” jelenséghez némileg hasonlótl tapasztalhatunk bizonyos határozóragok viselkedésében is: ezek végső mássalhangzója is eltűnik, ugyanakkor pedig megnyújtja az előtte lévő magánhangzót. Ilyen a -hoz, -hez, -höz (amelyek közül a -hez-t nem is használjuk!): *almáhó, embörhő, verébhő, ehő*. Ilyen a -szor, -szer, -ször (ebből sem használjuk a -szer-t!): *kéccő-háromszó*; ilyen a -kor rag is: *ötkő, hatkő*, sőt az -ért rag is: *sē pézē, sē ingyen; mié-mijé*.

Ha már az *l* hangnál tartunk, meg kell említenünk, hogy néhány szóban – a köznyelvel ellentétben – csakis ezt használjuk: *lány, luk*, néhányban egyaránt használatos az *l*-es és a *j*-s ejtésű alak is: *taliga – tajiga, saláta – sajáta, malter – majter*.

Ugyancsak az *l* hang sajátossága, hogy nemcsak kieshet, hanem éppen kiesésének népies hatása miatt humoros betoldása is előfordulhat. Gyerekkoromban azt, aki pestiesen

volt-ot és *bolt*-ot mondott, a szerintünk fölösleges *l*-ek miatt így figuráltuk ki: „piskoltát öszik, szoldát iszik rá”. Csakhogy az *l*-nek ilyen betoldása nyelvünk történetében valóban előfordult. Ugyanis pl. ezek a szavak: *boldog*, *bölcs*, *hold*, *ótalom* bizony évszázadokon keresztül *l* nélkül voltak: bódog, böcs, hód, ótalom (őrzi ezt pl. a máig meglévő Bódogh családnév), ezekben a más szavak mintájára, analógiájára megjelenő *l* eredményezte az előtte álló magánhangzó megrovidülését. Hogy itt is lássunk egy érdekességet: a mi vidékünkön a *boldog* és a *hold* ejthető *l* nélkül, de a *bölcs* aligha, viszont a *bölcső* lehet *bócső*! Anélkül, hogy minden hasonló, látszólag logikátlan jelenségnek pontos nyelvtani okát megmagyaráznánk, tudnunk kell, hogy ezeknek a grammatikában leginkább megvan az okuk. Hogy csak egy példát lássunk: a *nézöl*-, *viszöl*-félék végéről elmaradhat kiejtésben az *l*, de a látszólag hasonló *ebédöl*, *éneköl* végéről nem, ugyanis más a nyelvtani szerepe: az előbbiek végén személyrag, az utóbbiak esetében pedig igeképző.

Hasonló „érdekességek” persze bőven sorolhatók az *ö* használatának köréből is. Sajátságosan viselkedik ugyanis úgynevezett kötőhangzói szerepben az *-s* melléknévképző előtt, mert gyakran jelentésmegkülönböztető szerepe van. Így pl. a tú *högyös*, de a vidék *högyes*, a szó lehet *mézös*-*mázos*, a méz is *édös*, a föld *göröngyegös*, de a barátunk csak *kedves*, a föld *nedves*. A röndből a melléknév *röndös*, a csöndből viszont *csöndes*. Ugyanilyen furcsaságnak tűnő jelentéskülönbséget mutat az *-n* rag előtti *e* és *ö* magánhangzó is: „Ha *tízön* fölű *vösz*, *ócsóbb*” – mondja a piacon az eladó. De ha azt kérdezzük: „Hányan *vótak* – a felelet: *Tízen*”. Vagy: „Az asztalon, a *zódön* mögtalárod”. De: Valaki nagyon *zóden* [=betegesen] néz ki. Az is érdekes – persze megvan a nyelvtörténeti magyarázata –, hogy a látszólag ugyanolyan *vesz* hangsorú szavunk aszerint, hogy melyik jelentését használjuk, kétféle kiejtésű nálunk: „*könyeret vösz*”, de: „*mögveszött* a kutya”. A két *szél* szavunk is különféleképp viselkedik: Az idő *szeles*, az út *szélös*. Hasonlóképpen nyelvtani oka van, tehát csak látszólag logikátlan az ilyen különbség: *engedöm* – *engödelöm*. Egészen különleges aztán az olyan eset, amikor az elhangzás situációja szerint változik a magánhangzó: „Nem bántjuk, hadd *éjjen* még”. De fölkiáltásban, éljenzésben csakis „*Éjjen!*”-t ejtünk.

6. Mai állapotok – beszédben

Nyelvjárásunk mai használatának vizsgálatakor két dolgot kell figyelembe venni. Az egyik az, hogy a magyar közbeszédnek vannak olyan jelenségei, amelyek általánosnak mondhatók, így nem köthetők nyelvjáráshoz, esetleg népiesnek nevezhetők, s talán inkább a kötetlen, bizalmas beszédmód, vagy egyszerűen a hétköznapi folyóbeszéd jellegzetességei ezek. Ilyennek tartom a *-ban*, *-ben* végső hangjának elmaradását, ugyanígy az *-ért* rag *t*-jének elhagyását. Ide sorolhatónak érzem a „*kezit csókolom*” *i*-jét is, vagy a *lesz sz-ének*, a *hegeszt g-jének* hosszú ejtését, sőt a magánhangzók közé ékelődő *j*-t is: *teja*, *fija* stb.

A helyesírási szabályzat szerint „A magyar írás hangjelölő, mert betűi legtöbbször a szóelemekben valóban kiejtett hangokra utalnak, szemben az olyan írásokkal, amelyekben a leírt forma jelentős mértékben eltérhet a kiejtéstől.” De *e* szabályunkban is ott van az a „legtöbbször”, ami arra utal, hogy vannak kivételek. (Ha nem lennének, nem okozna akkora gondot a helyesírás tanulása.) Ezek leginkább abból adódnak, hogy bizonyos nyelvészeti megfontolások – például a kiejtés oldaláról a könnyítés, az írás oldaláról a szóelemek tükröztetése – alapján szabállyá vált az írás és a kiejtés eltérése is: *hoztam* > *hosztam*; *szállj* > *szájj*; *tudja* > *tuggya*; *szabadítsd* > *szabadízd* stb. Ezek esetében egyenesen hibának számít a betűk szerinti kiejtés.

E szabályozott eltérések mellett velünk élnek azok is, amelyek csak egy-egy nyelvjárársban jellemzőek. Ha a mi vidékünkre jellemző, már említett kiejtési jellegzetességek

némelyikére (pl. az *l* kiesésére) gondolunk, itt is felvetődhet a kiejtés megkönnyítésének, egyszerűsítésének indoka: zöld > zöd; kapáltam > kapátam; hátul > hátú stb. Persze ez csak egy regionális hatású, íratlan nyelvsvizsgálás szerint történik, de létező valóság, elég nagy embercsoport beszédmódjának sajátossága. Ugyanúgy, mint a magyar nyelvterület bármely másik helyi jellegzetessége, pl. a dunántúli rövid magánhangzók (kut, tűz, víz), a felvidéki palócos *a*, a tiszai *ë* stb.

Ha ennek a regionális nyelvhasználatnak a mai megjelenését vizsgáljuk, feltűnik, hogy az idősebbek körében gyakoribb, mint a fiatalok között. Csakhogy ezek az idősebbek voltak néhány évtizeddel ezelőtt azok a fiatalok, akik (mint a maiak) az iskola, a rádió, a televízió, a nyomtatott szöveg hatására inkább a sztenderd kiejtési módot használták. Befolyásoló szempont lehet a megszólalás körülménye is: természetes, hogy inkább megjelennek a nyelvjárási elemek a családi, baráti, ismerősi, „hazai” környezetben, különösen olyan beszélgetésben, ahol a partner is hasonló módon ejti a szót. Fontos persze az alkalom is: a nyilvánosság előtti megszólalásban a legtöbb ember szándékosan kerüli a nyelvjárási vonásokat. Az egyszerű ember is így tesz bizonyos mértékig (ha tudatában van annak, hogy a sztenderdtől eltérően beszél); a tanult ember pedig tudatosan az általa megszokott „hivatalos” beszédmódra vált. Nálunk a közvélekedés legalábbis furcsának tartja nyilvános megszólalásban a nyelvjárási sajátosságokat, ha ugyan egyenesen el nem ítéli. Ezért aztán, ha a meteorológus eleinte szép palócosan mondja el a tévében jóslatait, a fővárosban lassanként „átszokik” a szintelen pesties kiejtésre. (Pedig éppen nemrég hallhattuk Balázs Géza nyelvészprofesszortól a rádió anyanyelvi műsorában, hogy felmérése szerint arra a kérdésre, hogy „A rádióban elképzelhető-e a regionális beszédmód?”, a válaszadók 70 %-a igennel felelt!) Csak elvétve találkozunk olyan értelmiségivel, aki annyira értelmes is, hogy bátran vállalja „otthonról hozott” nyelvjárási beszédmódját, ha nem is teljes, de legalább valamilyen – a kifejezőmódot színessé tevő – mértékben. Pedig magasan művelt példaképek is lehetnek ezen a téren. Például a szegedi híres néprajztudósról, Bálint Sándorról köztudomású, hogy egyetemi előadásain is a megszokott *ö-ző* beszédmódját használta. Nem lett tőle kisebb. Egyik nyilatkozatát legutóbb Péter László professzor így idézi egy újságcikkben: „Ne szégyelljük a tájnyelvet, amelybe beleszülettünk, hanem műveljük és örökítsük tovább.”

Itt vetődik föl az a kérdés, amely mindannyiunkra érvényes, akik e vidék nyelvkincsébe születtünk, ez pedig a nyelvjárási jellegzetességek használatának mértékét, fokozatait jelenti. Ugyanis természetes, hogy regionális nyelvünk sajátosságai között vannak erősebben kirívóak és vannak kevésbé feltűnőek. Ha az *ö* használatára gondolunk, akkor egyrészt arról lehet szó, hogy milyen gyakorisággal vegyítjük beszédünkben az *e-s* és az *ö-s* alakokat. Ennek fokozata terjedhet a teljes használattól visszafelé addig, hogy csak egy-egy *tösz-vösz-lösz* alak jelenik meg itt-ott, sőt addig a minimumig, hogy a *fil* igeekötő sokkal gyakrabban jön a szájunkra, mint a *fel*. Másrészt lehetséges az a megoldás is, hogy valaki az *ö* hangnak olyan változatát ejti szavaiban, amely mintegy átmenetet jelent az *e* és az *ö* között. Ez is létező beszédmód, ilyenkor a tulajdonképpeni *ö-zés* alig-alig feltűnő.

Nyelvjárásunk sajátosságai közül a főntebb már említett jellegzetességek körében is léteznek, vannak is érezhető fokozatok. Például ilyenekre gondoljunk:

arról ~ *áról* ~ *arrul* ~ *arrú* ~ *ärü*;

męgtaláltam ~ *mőgtaláltam* ~ *mőgtalátam* ~ *mőgtanátam*;

miért ~ *miér* ~ *mié* ~ *mijér* ~ *mijé* ~ *mijjé*;

męgszomorítja ~ *męgszomoríttya* ~ *mőgszomoríttya* ~ *mőgszomoríjja*;

elmentél ~ *elmöntél* ~ *elmönté* ~ *ēmöntél* ~ *ēmönté*;

elmęgyek ~ *elmőgyök* ~ *elmék* ~ *ēmőgyök* ~ *ēmék* ~ *ēmönök*;

veszel-e ~ *veszel-ë* ~ *vöszöl-ë* ~ *vöszö ë* ~ *vöszőjë*;

embertől ~embörtől ~ embörtül ~ embörtű;
hiszel-e ~ hiszel-è ~ hiszöl-è ~ hisző-è ~ hiszőjè;
hajlítsd ~ hajlídzsd ~ hajlícsd ~ hajlídd.

Ezekben talán nem mindenütt pontos a fokozat szerinti növekvő sorrend, de mind-egyik létező kiejtési variációt jelent. Közülük mindenki a maga szája íze szerint választhat, hogy melyiket tartja az adott beszédhelyzetben legmegfelelőbbnek. Persze az is igaz, hogy választásával nemcsak a körülményekhez kell igazodnia, hanem tudnia kell, hogy ezzel önmagát is jellemzi.

7. Nyelvjárás és irodalom

A nyelvi jellemzés irodalmunkban nem mondható régi módszernek, legalábbis olyan formában nem régi, hogy az írók következetesen alkalmaznák, tehát úgy, hogy egy-egy szereplőt a saját jellegzetes beszédmódja által különítenének el a többitől; illetve ezáltal szorítanák be valamely meghatározott közösségbe, csoportba. A nyelvvaltozat segítségével történő atmoszférateremtés első tudatos nyomai a felvilágosodás idején észlelhetők. Például annak a levélnek a nyelvében, amelyet Bessenyei György *A filozófus* című színművének (1777) Pontyi nevű szereplője a tisztartójától kapott. Itt nemcsak egy-egy tájszó, hanem a kiejtésbeli jellegzetesség is föl villan: „gyalomrúl; békódattam; megkölyközött; tennap; osztán; dógokrúl.” Különösen azáltal válnak ezek a kifejezések érdekessé, hogy a darabban megtörténik e kifejezésmód szembeállításra egy másik jellegzetes nyelvhasználattal, azzal, amelyet egy fiskálistól, ügyvédttől kapott levél reprezentál: „A causa beváltatván, már sebes cursusában vagyon; egyéberánt vagynak documentumaim suffucienter...” stb. Ebben a színdarabban humoros hatású kontraszt vonul végig a városi és vidéki szereplő, illetve a fiatal és idősebb generáció kifejezésmódja között, de az is jellemző, hogy a tanulatlan nemes különösen azért elégedett az ügyvédjével, mert az szinte kivétel nélkül latin szavakat használ.

Irodalmunkban az ö-zésnek elég sok nyoma van, mondhatni, hogy talán a legtöbb az összes nyelvjárás közül. Írásban valószínűleg ezzel lehet legegyszerűbben érzékeltetni, hogy milyen is egyáltalán egy magyar nyelvjárás beszéd. Persze régenten, amikor még nem volt egységes irodalmi nyelv, föl se merülhetett az, hogy az alkotó művészi szándékkal alkalmaz nyelvjárás elemeket, hiszen természetesen a maga nyelvjárását használta műveiben. Az is igaz, hogy valaha szinte az egész magyar nyelvterületen általános volt néhány kifejezésben az ö-ző alak használata, s így használták a nem ö-ző nyelvjárású írók-költők is a *tösz*, *vösz*, *lösz* igék különböző formáit. Hogy például a *lött* igealak mennyire általános használatú volt, azt jól mutatja, hogy Szenczi Molnár Albert zsoltárfordításaiban öt *lött* alak van és csak egyetlen *lett*. Ki gondolná, hogy Csokonai koráig egész régi költészetünkben csak elvétve, nagyon ritkán fordul elő a *lett* szóalak, sokkal-sokkal több a *lött*.

Bármily sajnálatos, a mi vidékünk nemigen adott a régi magyar irodalomnak olyan jelentős alkotót, akinek kifejezésmódjával illusztrálni lehetne nyelvjárásunk akkori állapotát. A szegedi Dugonics Andrásnál kívül legfeljebb két dunántúli származásút érdemes kiemelni. Dugonics sokoldalú munkásságából mutatónál bőven elég egy ilyen versszak: „*Ti érzékeny igaz lölkök / Kelbelömbé szökjetök, / Itt újjulást, s kedvet löltök, / Itt lösz nyugvó helyetök.*” A dunántúliak közül Tinódi Lantos Sebestyén, a XVI. századi harcok „riportere” vándorénekesként bejárta a végvárat, lehetőleg azonnal az ostromok után, hogy frissiben tudósíthasson a legfontosabb hadi eseményekről. *Cronicájának* előszavában megfogalmazza, hogy a „*jelönvaló könyvecskét szörzeni nem egyébert*” gondolja, hanem a „*vitézöknék*” „*tisztösségös megmaradásokra*”. Élete végén ugyan már Kassán élt, de izes nyelvét megőrizve így biztat egyik verses krónikájában a végvári vitézek megbecsülésére: „*Szeressétök sok jóval vitézöket,*

/ Úgy győzhattök mindön ellenségöket, / És vallhattok velök tisztösségöket, / Földetökben békével éltötöket.” A költő-hadvezér Zrínyi Miklós szintén a Dél-Dunántúl szülőtte, olyan vidéké, ahol bizonyos enyhén ö-zó beszéd volt jellemző. Verseiben itt-ott felbukkan egy-egy nekünk ismerősen csengő szóalak: a törökök „gyöpön” hevernek és így beszélnek: „Hon van most az ti dicseködő szüvetek”, s a diadalmas Zrínyi előtt „Henterög sok török az maga sebében.” Leveleiben ezt a két ismert várost csak így emlegeti: Körmönd, Kúszög. Írásában ilyen nálunk is ismerős nyelvjárási szóalakokat találhatunk: „talának, erötetés, gyöplű, lüvés, kereskődő, jühetök” stb.

Szinte ellenpélda lehet a XIX. század elején Kecskemét legnagyobb irodalmi alkotója, Katona József, ugyanis minden ránk maradt írásában következetesen kerülté anyanyelv-járásának jellegzetességeit. Verseiben mindig a *lett* szóalakot használja, a *Bánk bán*ban még csak egyetlen *föl* igekötős ige sincs, és ezek a szavak: „*esmér, férkezni, megesper, szegez*” és a már említett „*felébe*” (‘fölebe’ értelemben) bizonyára nem így hangzottak az akkori kecskeméti beszélt nyelvben. Ez az elzárkózás érvényes még azokra az ügyészi irományaira is, amelyekben lejegyezte az egyszerű emberek vallomásait, pedig ők aligha e-zó nyelven beszéltek. Valószínűleg azt demonstrálta ezzel, hogy – mint tanult jogász és irodalmi ambíciójú ember – az egységes magyar köznyelv híve és hirdetője, s nemcsak gondolatvilága, hanem kifejezőmódja is mentes mindenféle vidékiességtől, provincializmustól.

Egyébként igen érdekes, hogy Katona ezzel mintha folytatná azt a szokást, hogy Kecskemét város jegyzői hivatalos irataikban a régi időkben sem éreztették az itteni nyelvjárási sajátosságokat. Ezt jól láthatjuk Iványosi Szabó Tibornak, a megyei levéltár igazgatójának abból a kiadványából, amely az 1591–1811 közötti évekből betűhíven közöl jegyzőkönyveket. Bizonyítékul csupán egy jellemző példát említek ebből: az 1661. november 23-án készült egész nyomtatott oldalnyi szövegben a következő szavak adtak volna alkalmat az ö-zó nyelvjárás rögzítésére: „*mindenekben, kimenetele, lett, emberséges, emberek, minden, mindeneket, tisztességére, lenne, fennmaradván, ment, tett, megemlített, felettébb, menne, engedelmisségét.*” Ezekkel szemben mely szavakban érződik a nyelvjárás? Egyetlen „tött” szóban! Úgy látszik, a hivatalos iratok nyelve már régóta nem túri a nyelvjárási kifejezéseket, az iskolázott írástudók féltékenyen elkülönítik nyelvüket a beszélt köznyelvtől, sokkal inkább, mint az irodalom képviselői!

8. Petőfi

Ő egyáltalán nem félt sem a vidékiesség vádjától, sem bármiféle bírálattól. A Kiskunságban gyerekeskedő és a betűvetést éppen Kecskeméten tanuló költő alkotta meg a regionális nyelvünket máig legnagyobb mértékben demonstráló verset:

*Hírös város az aafődön Kecskemét...
(Tisza–Duna közti tájbeszéd szerint)*

*Hírös város az aafődön Kecskemét,
Ott születtem, annak öszöm könyyerét.
A búzáját magyar embör vetötte,
Kakastéjee szép mönyecske sütötte.*

*Nincs énnéköm mestörségöm, nem is kő,
Van azé jó keresetöm, jobb se kő,
Vót is, van is, lösz is, hiszöm istenöm,
Míg utast lát a pusztába két szömöm.*

*Ómáspej a nyergös lovam, nem vöttem,
Szögénylegény szép szörívee szöröztem.
Csillagos a feje, kese a lába –
Mögeresztöm, a szél sem ér nyomába.*

*Ezön járok, mint kiskiráj, kényösen,
Borjúsájjas ingöm lobog szélösen,
Süvegöm a jobb szömömön viselöm,
Mindön embör előtt mög se emelöm.*

*Be-benézök a bugaci csárdába,
Öszöm, iszom, kedvem szörént rovásra;
Ölégségös hitelöm van ott neköm,
Mögfizetök, böcsületöm nem sértöm.*

*A vármögye emböreit pej lovam
Csak ojan jól mögösméri, mint magam.
Ha érköznek, nagyot nyerít – rátermök;
S ha rajt vagyok, gyühetnek má ökeemök!*

Ebben a költő nemcsak az alcímmel hozza az olvasó tudomására, hogy ez a nyelvi forma nem személyes lírájának kifejeződése, hanem azzal is, hogy az egészet egy jellegzetes idevalósi szereplő, a tájhoz tartozó betyár szájába adja. Anélkül, hogy itt kiemelnénk a költeményből a kitűnő táj- és jellemfestő szavakat, csupán a „tájbeszéd” kifejezést szó szerint értelmezve nézzük meg, hogyan érzékelteti a szerző az itteni kiejtést. Bizonyára nem kis gondot okozott az neki, hogyan is rögzítse írott formában a „tájbeszéd” minél több sajátosságát. Elsősorban a ránk jellemző hosszú *a* és *e* hangra gondolok itt. Úgy oldotta meg, ahogy a mássalhangzók hosszúságát ma is jelöljük, vagyis megkettőzte őket: „*aaföd, kakastéjje, szépszörívee, ökeemök*” (s ahogy nyelvrokonaink, a finnek is jelölik mindenféle hang hosszúságát). Példát látunk a szóvégi mássalhangzók lemaradására is: „*Van azé jó keresetöm*”, illetve: „*gyühetnek má*”, meg aztán az -al hangkapcsolat megváltozására is: „*Ómáspej a nyergös lovam*”. Petőfi egészen addig megy a hiteles kiejtés rögzítésében, hogy elhagyja az *ly*-okat is: „*kiskiráj, ojan*”. Egyetlen olyan dolog van, amit nem tudott jelölni (vajon kéziratában jelölte-e?), ez pedig a zárt *ë*, ami a „*se*” szóba kívánkoznék. Idetartozik még néhány megjegyzés. Az egyik az, hogy a versbeli betyár (kiejtve: betyár) az *ikes* ragozást használja: „*öszöm, iszom*”, az errefelé inkább szokásos *iktelen* ragozású *öszök, iszok* helyett. A másik: az itt szokásosabb *könyerit* helyett nyilván a rím kívánja a (Kecskemét) „*könyerét*” alakot.

Mindezekkel a jellegzetességekkel Petőfi mindörökre bevitte nyelvjárásunkat a magyar irodalomba. Persze éppen lefordíthatatlansága miatt nem mondhatjuk, hogy a világirodalomba is.

9. Arany és mások

Petőfi költőtársa és barátja inkább csak olyan eszközöket alkalmazott egyszerű alakjainak beszédmódjában, amelyek általában jellemzik a népies nyelvet. Ehhez tartotta magát szorosan vett irodalmi műveiben, még az igazán népies hangvételű *Toldi*-ban is, ám amikor ő is egy alföldi betyárról írt, ugyanazzal az *ö-ző* formájú szóval jellemezte, amellyel Petőfi:

„Van paripám, én szöröztem magamnak.” Inkább csak olyan alkalmi versezetekben használt fel Arany ö-ző szóalakokat, amelyeket nem a nyilvánosságnak szánt. Egyik alkalmi versében is – kőrösi kollégájának disznótórára költötte – kihasználja az ö-ző nyelvjárás nyújtotta lehetőséget, és az előző sor „köztök” szavára így rímel: „...a malacból jóízűen ösztök”. Más műveiben is előfordulnak – mindig a között szóra rímelve – ilyen szóalakok: *temetközött, keletközött*. A *Szentivánéji álom* fordításának egyik jelenetében is szerencsésen fokozza a humoros hatást, amikor – az egyébként már Shakespeare által is nyelviileg kitűnően jellemzett népi alak – amúgy „kőrösiesen” kijelenti: „*Tisbének halni kő*.” Igen érdekes nyomát találjuk Arany egyik kis alkalmi „szösszenetében” a kőrösi beszédmódot is annyira jellemző *l*-kiesésnek. Amikor kedves tanártársát nem találta otthon, asztalán hagyott egy kis üzenetet: „*Adatik tudtadra, óh Szász / Károly öcsém, innét a / Papírról, hogy míg te kőszá'sz, / Keresett egy poéta*”.

Érdekes, hogy a XIX. század nagy alkotói közül sokan nem érezték szükségesnek, hogy népi alakjaikat tájnyelvi vonásokkal beszéltesék. Sem Eötvös József, sem Kemény Zsigmond, sem Jókai, de még a falusi szereplőket szívesen színpadra állító Szigligeti Ede sem igazán alkalmazza a nyelvi jellemzés ilyen eszközeit. A század legvégén viszont megjelenik a fiatal Gárdonyi Géza, aki a persze kétséges értékű népszerűséget jelentő Göre Gábor-könyvekben sok más népies – vagy inkább eltorzítottan népieskedő – nyelvi elem között ö-ző szóalakokat is felhasznál a falusi szereplők beszédmódjának kifigurázására. Az itt használt nyelv valójában egy sehol sem létező, eltúlzott, álnépies beszédmódot jelenít meg, alaposan kihasználva az írás adta lehetőségeket is: „*Tisztótt kösség lyó egészségöt és hasolló lyókat kívánunk, mink egészségösek vagyunk...*” stb. A népies (vagy annak vélhető) elemek közé vegyít Gárdonyi némi régiességre utaló írásbeli elemet is, amikor ilyenek ír: „*tsak, tsizsma, medöntze, tzudar*”, sőt ilyeneket is: „*dörökas (derekas), füzet (fizet), dörága*” (drága) stb. A pillanatnyilag hatásos nyelvi humor forrása persze éppen a túlzásban van, s ebből kap az ö-zés is: „*ögy (egy), lömönt, ötzörre (egyszerre)*” stb. Valószínű, hogy Gárdonyinak ezek a kissé szerencsétlen nyelvezetű – bár megjelenésükkor eléggé népszerű – könyvei is hozzájárultak ahhoz, hogy köztudat a nyelvjárás beszédet jobb esetben csak humorforrásnak tartsa, rosszabb esetben pedig csak a műveletlenséggel azonosítsa.

Természetesen nemcsak nálunk, hanem a világirodalomban is találunk példákat arra, hogy az alkotó kihasználja a nyelvjárás, vagy egyáltalán a népies beszédmód adta jellemzési lehetőségeket. (Ezek a művek természetesen jól „földadják a leckét” a fordítóknak.) A már említett Shakespeare-vígjáték mellett csak két közismert műre utalok itt. Thomas Mann *A Buddenbrook-ház* című regényében több szereplő is ilyen módon jellemez. Az egyiknek jellegzetes bajor tájszólása és különböző népies kifejezései kitűnően aláhúzzák túlságosan fesztelen, szinte illetlen viselkedését. Amikor ez az illető a címbeli család körébe kerül, szavain mindenki megdöbben: „*Ilyen beszédet még soha nem hallottak ezek a falak*” – mondja az író. A családregény másik szereplőjének többször elhangzó szavajárását így adja vissza a fordítás: „*Légy baldog, te jaó gyermek!*” Bernard Shaw *Pygmalion* című darabja – amely zenés formában *My Fair Lady*ként lett világhírű – egyenesen erre a problémára épül: hogyan lesz a „szörnyű” dialektusú virágáruslányból egy nyelvész tanítása segítségével tökéletes angolsgú lady.

10. Móricz

Témánk szempontjából külön fejezetet érdemel Móricz Zsigmond, aki a keleti országrészből származott, és egészen különös kísérletbe fogott, amikor a Szeged környéki népi hőst, Rózsa Sándort hiteles nyelvi környezetben akarta ábrázolni. Jól érezte, hogy „Rózsa

Sándor mégse beszélhet debreceni dialektusban, s vettem magamnak azt a lelkiismereteséget és fáradságot, hogy egy kicsit színesítsem az özéssel a nyelvet.” Tudta, hogy itt nem elég egy-egy *vót, föld, éccaka* a nyelvi légtér érzékeltetésére. Szerette volna Szegeden írni a regény bizonyos fejezeteit, csak hogy különböző okok (betegség, időhiány) miatt végül csak az valósult meg, hogy a szegedi nyelv kitűnő ismerőjét, Bálint Sándor néprajztudóst és feleségét kérte meg, hogy a már kész szövegekben „a párbeszédet írják át szegedi öző nyelvjárássra”. Ez úgy történt, hogy a nyomda levonatot küldött Szegedre, ezt átjavítva küldték vissza, de a posta a háborús események közepette rendetlenül járt, az idő pedig sürgetett, mert Móricz az 1942. évi könyvnapra akarta regényét megjelentetni. Mindebből természetesen következett, hogy a kísérlet – finoman szólva is – felemás eredményt hozott. (Később maga Bálint Sándor írja: „a könyv a szegedi tájszólás szempontjából csakugyan egyenetlen.”) Ami az író célja volt, hogy „kicsit színesítse” a nyelvet, az túlságosan megvalósult, a nyelvi színek a „kicsi”-hez képest nemcsak erőse, hanem gyakran tévesre is sikerültek. Bizonyára nem tehetek erről sem az átírók, sem Móricz, de az eredmény, tehát a következőtlen „szögedies” nyelv, a hozzáértők számára azonnal visszatetszést szült. Az író pedig joggal keserítették el a nyelvi kifogások, azt érezte, az ö-zés hibáinak kérdése fontosabbá vált, mint maga a regény. Jellemző, hogy amikor évtizedek múlva televíziós sorozat készült a műből, ugyancsak foglalkoztatta a közvéleményt a kifejezőmód – anynyira, hogy hálás kabarétéma kerekedett belőle. Bizonyítva, hogy nálunk a nyelvjárási beszédmód, a kifejezésbeli „másság” elítélendő, kinevetendő.

Móricz azt a vélekedését, hogy „soha nem bírom megtanulni az özés titkait”, bele is írta a regényfolyam második részébe, a *Rózsa Sándor a lovát ugratja* című rész egyik jelenetébe. Itt egy debreceni diák összetalálkozik a pusztai legénnyel:

„– Üres a puszta, mint a szögény ember tarisznyája – mondta hát valahogy olyanformán akarva beszélni, ahogy errefelé szokás, gondolta. Még azt is mondta, hogy szögény, pedig ő debreceni diák s más mint ejti a szavakat, ő azt mondja »szegény«, de itt annyira teleduggatják a beszédet ő betűvel, hogy ő is udvariasságból kényszerítve érezte magát, hogy néha egy-egy ő hangot beleporozzon a szavakba, s vagy eltalálta vagy nem, hova kell tenni.”

Akármilyen körülmények között jött is létre a regény szövege, bizony gyakran ezt érzi a Rózsa Sándor-regények idevalósi olvasója is: bőven van benne ö-zés, „vagy eltalálva vagy nem”.

Mindenekelőtt meg lehet állapítani, hogy nem egészen úgy történt a dolog, ahogyan Móricz írja, mert korántsem csak a szereplők szövegeibe került bele nyelvjárási szóalak, hanem az író saját mondataiban is megjelenik. Már a legelső fejezetekben is tapasztalható, hogy az író szavai között fel-feltűnik néhány ö-ző alak: „A kovács csak nézett. De vigyázott, észre ne vegyék, hogy elbámul a gyerekek füllenési képességén.” [...] „Nagyon tetszett a népnek, hogy a fegyveresök is tudnak mást is tenni, nemcsak ütni, verni, hanem azok is emberek...” Talán úgy kell fölfogni a regénynek ezeket a „vegyes nyelveztű” mondatait, hogy itt Móricz azt érzékelteti, hogy a népi alakok így gondolkodnak magukban, tehát csak itt-ott nyelvjárássos szavakkal. Persze ez nem mindenütt érvényes. Az egyik szereplő, aki egyébként igen erősen ö-zik, így gondolkodik: „El kell menni Piroshoz.” Az meg végképp furcsa – akár az íróé, akár a szereplőé –, ha az ö-ző és az e-ző alak egy szóban is keveredik: *mögteszi* vagy *löhessen*. Bármivel magyarázzuk is, tény, hogy furcsán hat az ö-ző szóalak a köznyelvi közt: „Hát mög kell adni mindennek az árát.” „Röndös szegedi ember lakjon bent Szegeden.”

A népi alakok esetében Bálinték megpróbálják tökéletesen érzékeltetni írásban (már amennyire ez lehetséges) a nyelvjárási beszédet: „*En el is mönnék, de nem tudom, hun kő kezdeni. Nem mögy az úgy, hogy az embör csak béáll.*” Látszik egyébként, hogy küszködnek azzal a gonddal, hogyan, milyen pontossággal is érzékeltessék a kiejtést. Például a magánhangzók közötti „ejtéskönnyítő” j hangot gyakran odaírják: *fijatal, hijába, kijabál* stb. Néhol

hiányjellel jelzik az elmaradt *l* hangot: *tanyákrú', ágybú'*, máshol elmarad ez a hiányjel: *patkolatlanú, ettű, kerűsz, főfegyverzött, parancsóni, ögyé*. Esetenként az ábécében nem létező hosszú magánhangzót is hiányjellel érzékeltetik: *azonna', a'hat, e'vitte, embörre'*, de néhol – ritkásan – találkozhattunk ennek kettőzött betűvel történt jelölésével is: *eemöntem, nem fárattam ee*. Bőven alkalmazzák azt is, hogy bizonyos szókapcsolatokat a népies kiejtésnek megfelelően, tehát összevonva vagy rövidítve egybeírják: *asse* [=az se], *éccóval* [=egy szóval], *ennyijaz egész, aztajézusmáriáját*. Gyakoriak az olyan szavak, amelyekben az általános népies kiejtésnek megfelelő írásmódot alkalmazzák: *éccaka, mingyán, ojan, kijáccani, tuggya, oszt, mán* stb. Néhol a jellegzetes zárt *ë*-t a normál, tehát a hosszú *é*-t jelölő betűvel írják: *égy, éccő, né, sémmi, bétyár*.

Amint volt már róla szó, a Szeged környéki nyelvjárás némileg eltér a Kecskemét környékitől. Gondolhatunk itt egyrészt az *ú* és az *ű* hang gyakrabbi használatára: *lúbűr, huva, műnk, rúza*, másrészt a nálunk szokatlan formájú igeragozásra: *mög akarik* [=akarják] *fogni, fölakasztik* [=fölakasztják]. Előfordul, hogy a mi fülünknek szokatlan egy-egy *ö* hang is: *nömös, érdömös, sömmi, címörös, mörre* stb. Ha ugyan némelyik ilyen szóalak nem sajtóhiba: *löhöt, töhöt*?

Nagyon fontosnak tartom kiemelni: akármilyen vegyes érzelmekkel fogadjuk is azt a sajátos nyelvet, amelyen íródott ez a regénykettős, azt el kell ismerni: Móricznak tökéletesen igaza volt, amikor fölháborodott azon, hogy műve körül főként csak a nyelvezet miatt verődtek hullámok. Mert bizony jelentős alkotás ez témáját, célzatát, gondolatait tekintve is, főként pedig azért, mert kevés magyar regény van, amelyik hitelesebb és átfogóbb képet ábrázolna a magyar népeletről, a szegénység, nyomorúság világáról, benne a dél-alföldi egyszerű embekekről – akikhez elválaszthatatlanul hozzátartozik sajátos tájnyelvi kifejezőmódjuk is.

11. Tömörkény

Az *ö-ző* nyelvjárás alighanem leghitelesebb irodalmi szerepeltetése Tömörkény István nevéhez fűződik. Szegeden élte szinte egész életét, s mivel az egyszerű emberek küzdelmes életének irodalmi ábrázolása volt művészi célja, természetesnek tartotta, hogy népi alakjainak nemcsak környezetét, életviszonyait, furfangos gondolkodását, hanem beszédmódját is a maga hitelességében jelenítse meg. Természetesen nem minden írásában találjuk meg az *ö-ző* nyelvjárás összes jellegzetességét, de ahol – ahogy ő írja – a „célszerű szögény embört” beszélteti, szinte mindenütt. Nagy erénye e téren, hogy amennyire az ábécénk engedi, a kiejtés teljes pontosságának érzékeltetésére törekszik, s főként az, hogy nem közöl téves szóalakokat. Tömörkénynek láthatólag az a törekvése, hogy bizonyos jellegzetes vonásokkal általános képet adjon a szeged környéki népnyelvről, de korántsem a teljességre törekedve, tehát nem minden egyes szóban és nem fonetikai pontossággal, hanem gondosan kerülve minden túlzást.

Műveit vizsgálgatva kiderül, hogy a nyelvjárásos nyelvhasználatnak különböző fokozatait alkalmazza. Van olyan műve, amelyben csak valamely egyszerű szereplő szavaiban jelennek meg a Szeged környéki tájnyelv jellegzetességei. Ezt nevezhetjük alapfokozatnak, mert itt az író szövegében szinte alig találni olyan szót, amely „szögediségről” árulkodna. Legfeljebb az, hogy az igeikötő mindig *föl* alakú: *fölkötik, följön, fölfakadni* stb. Jól mutatja a népi szereplő és az írói szöveg nyelvi különbségét a következő kis részlet: „*Már meg a Tiszát emlégetöd? – szolt a káplár megint. – [Az író:] Valóban, nem járja itt a Tiszát emlegetni... Minden szó belevág a lelkekbe...*” (*Postavárás*). Természetesen ugyanígy elkülönítve érzékelteti Tömörkény azt is, ha a párbeszéd két szereplője közül az egyik népi alak, a másik tanult, városi ember:

„– Hát tudják-e – mondja a bíró –, hogy mivel vannak vádolva?
– Majd mögmöndja a tekintetös úr – szólt Gergely.
– Meg is mondom...” (Libai üggyben)

Tömörkény azt is finoman érzékelteti, hogy a városon szolgáló cseléd lány másképp beszél, mint otthon: már ráragadt az „úri” beszéd. Előbb Mihály kérdez, majd a lány felel: „be löhet-e mönni? – Hát menjen be...” (Süliék nyújtanak). Arra is találhatóunk példát, hogy a mondatnak nem az összes szava felel meg az ö-zés szabályainak: „*En mög majd bemék a városba cselédnek. Egy szájjal kevesebb lössz, aki a kenyeres polcra tekint.*” (...boldog Isten bírja) Itt a „bemék”, és főként a kiejtés szerinti „lössz” bizony kenyeres-t kívánna. Azt is „felemás” nyelvi formával jelzi az író, ha egy szereplő szavait vagy gondolatait összefoglalva, nem szó szerint olvashatjuk: „*A sógor bólogat, hogy valóban. Ennek úgy kell lenni. Szép dolog a gyermekek részéről.*” (Ezt láthattuk Móricz regényében is!)

Az már gyökeresen másféle kifejezőmódot eredményez, ha az író maga is átveszi a nyelvjárási eszközöket, és a maga szövegét is a szereplők nyelvén adja elő – mintegy eggyé olvadva így a műbeli szereplőkkel. Az ilyen előadásmód segítségével jön létre Tömörkény talán legnagyobb szerűbb kis írása, amelynek már a címe is jelzi ezt a teljes nyelvi harmóniát: *Öreg embör napáldozatja*. A nyelvi egységesség révén olyan összhang tárul elénk itt a nagyapó, az állatok és a tárgyak között, hogy nem is választható szét a főszereplő és az író szövege: „*A fa csak úgy él, mint az embör, csak éppen hogy lába nincs. Lát mindönt, tud mindönt. Tisztán csak azért nyúl magosra, hogy széttekintsön a vidékön. Jó nép a fa, embörök.*” Mondhatja ezt Tömörkény is, de inkább az öregember gondolja magában. „*Faragó Mönyhért möguntta magát. Úgy vót, hogy ült eddig a tanyaház előtt a kispadon, aztán pipázott*” – így indul a novellácska, később így folytatódik: „*Leesött a faág. Mönyhért nézte. – Legyüttél? – kérdezte tüle. A faág a leszáradt leveleivel zizögött neki. Beszél.*” Mert itt minden beszél és minden gondolkodik: faág, bicscsa, kutya, varjú. Amikor az öreg kettéhasítja a száraz ágat „*Az ág ellent nem szólt, mert tudta, hogy ez a sorsa. Növekvéseiben egy ideig eleinte finom levelet adott a selyömbogaraknak, azután epröt termött, később árnyékot vetött az alatta pihenőkre, most pedig kanál lött belúle, kiskanál az onokának...*” A faragás közben „*Csak a sánta varnyú gyün oda féllábon... így is billög a kutyalélök és olyanformán néz nagyapóra, hogy Mönyhért kéntelen szót szólni hozzá: – A Marcié lösz... Matyó félszömmel adja tekintetét nagyapóra, oszt aszongya a szömtelen: – Kár. – Kár beléd az étel, kutya! – fakad haragra nagyapó.*” Miután a Hattyú kutya „*egy lábával sebösen fejön ütötte Matyót*” az „*nagyapóhoz futott, hogy védelmözné.*” – „*En nem védlek – mondta most nagyapó – mert fekete a lelköd. Még Marcitul sajnáloed a kanalat? Hattyú nem is tudta, hogy Matyó ilyen rossz. Most csudálkozik is rajta.*” Látjuk tehát, hogy itt elhangzó szó, el nem hangzó gondolat – származzék embertől, állattól vagy éppen fától – mind-mind „szögedies” formát kap. A nap is, amely „*épp most van a földszélről lebukóban [...]* szinte visszaugrik, hogy mégegyször nagyapó fehér haját végigöntse piros sugaraival. Mert úgy löhet, mire röggel mögén előkerül, már nagyapót nem találja”. A Matyó varjú „*fölmönt nagyapó subája vállára, oszt behumta a szömit. Most úgy tösz, mintha alunna. Pedig igazság szerint neveti magában a kutyalélök, hogy ú mög a nagyapó, hogy csinálták mög titokba a Marcinak a kanalat.*” Ami itt hangulatban és gondolatban, az emberi és természeti világ külső-belső összhangjában, a tartalom és a megfogalmazás harmóniájában létrejött, szóval a műteremtés csodájában kifejezésre jut, abban fontos szerepe van a hiteles nyelvi formának is.

Jogos elismeréssel állapíthatta meg Móricz Tömörkényről: „*Így nem szerette soha senki a szegény magyar élöszavát.*” Szerinte Tömörkénynek sikerült elkapnia a parasztnak „...minden szavát, fordulatát, mozdulatát, ... a szemrebbenése módját ... az életének minden furcsaságát s minden szépet és igazat, amit csak benne lelt”.

Hogyan is írta Illyés? „*Az anyanyelv maga a nép.*”